Onderwijs door de eeuwen heen

In Nederland kunnen ouders het onderwijs kiezen dat ze voor hun kinderen het beste achten: openbaar, protestants, rooms-katholiek, islamitisch enzovoorts. Nergens ter wereld wordt eenzelfde systeem geaccepteerd. Ook in ons land is dat niet altijd het geval geweest; aan het huidige onderwijsbestel is een lange ontwikkeling voorafgegaan. In de loop der eeuwen zijn er voortdurend veranderingen geweest, samenhangend met kerkelijke en politieke invloeden, met overheersing door vreemde mogendheden en met immigratie van vreemdelingen.

De kerk

Van het onderwijs in de Middeleeuwen is niet veel bekend. Nederland was toen nog geen eenheid; verschillende stammen, zoals de Franken, Friezen en Saksen, hadden zich gevestigd langs de rivieren en op de hogergelegen gronden. Onderwijs zoals wij dat nu kennen, bestond niet; de voor overleven nodige kennis en kunde leerden de kinderen van hun ouders. De Romeinse overheersing ging gepaard met de verspreiding van verschillende technieken. Het christendom, voor de verkondiging waarvan de namen van Willibrord en Bonifatius uit de geschiedenisboeken bekend zijn, verbreidde zich over de lage landen. In de Vechtstreek bracht Liudger - uit deze streek afkomstig en later bekend geworden als Sint Ludgerus - tussen 742 en 809 het evangelie. Het centrum van de christelijke godsdienst lag in Rome, toen de machtigste stad van het Romeinse rijk.

Kerk en staat waren in die tijden niet gescheiden. De bisschop van Utrecht bijvoorbeeld was zowel kerkelijk als wereldlijk bestuurder. Vaak bepaalde de godsdienst van de heerser de godsdienst van het volk.

Het onderwijs ging in de Middeleeuwen uit van de kerk. Er waren kloosterscholen, bijvoorbeeld in de bisschopsstad Utrecht. Deze waren echter alleen bestemd voor de hogere standen, doch zelfs de kinderen van de adel gingen niet allemaal naar school.

Niet gestructureerd

Ook in de volgende eeuwen bestond in de Nederlanden geen gestructureerd onderwijs. De Staten-Generaal noch de afzonderlijke gewesten hadden verantwoordelijkheid of bevoegdheden inzake het onderwijs. Het onderwijs ging nog steeds uit van de kerken en was er in de eerste plaats op gericht voor te bereiden op de kerkdienst; kinderen werden ook geoefend in koorzang.

Er waren in die tijd niet veel mensen die konden lezen en schrijven. Indien men deze kunsten beheerste werd men ook al gauw geacht les te kunnen geven aan kinderen. Na de Reformatie, een splitsing in de aloude Rooms-Katholieke Kerk, werd de leer van Calvijn in deze landen doorgevoerd.

In 1580 werd door de Staten van Utrecht de uitoefening van de rooms-katholieke godsdienst verboden. De band tussen kerk en school bleef echter bestaan: de kinderen zouden voortaan les krijgen van een gereformeerde schoolmeester. Langzamerhand werden de parochiescholen protestants. Op het platteland waren onvoldoende leerkrachten die konden voldoen aan de criteria die de nieuwe godsdienstige richting stelde.

Ook politieke invloeden deden zich gelden. De graaf van Leicester, die landvoogd werd in de Nederlanden, steunde de calvinistische groeperingen. Maar na zijn vertrek werden meer 'vreedzame' - door anderen gezien als minder principiële - bestuurders en predikanten benoemd. Eind zestiende eeuw benoemden de Staten van Utrecht een commissie die moest inventariseren hoe het met het onderwijs stond. In slechts 39 van de 58 dorpen werd les gegeven en wel door pastoors en predikanten. Doch voornamelijk door kosters die er wegens de geringe verdiensten ambten naast hadden, zoals voorzanger, bode, schout, secretaris, doodgraver of zelfs herbergier. Dit laatste werd overigens verboden omdat men een slechte invloed op de leerlingen vreesde. Vaak werd het onderwijs alleen in de wintermaanden gegeven als het werk op het land stillag.

Strenger toezicht

De synode van de Gereformeerde Kerk (thans Nederlandse Hervormde Kerk) ontwierp in 1618 een nieuwe kerkorde. Het onderwijs werd aan strenger toezicht onderworpen, zowel wat de lessen en boeken betreft als de eisen, die aan de schoolmeesters werden gesteld. De overheden werd aanbevolen de schoolmeesters voldoende traktement te betalen, maar het heeft lang geduurd eer dit overal werd ingevoerd. In verschillende dorpen kreeg de meester alleen vergoeding voor de kinderen wier ouders het schoolgeld konden betalen, arme kinderen moest hij gratis lesgeven.

In 1654 kwamen er in Utrecht verordeningen omtrent het afzonderlijk zitten van jongens en meisjes op vaste zitplaatsen en controle op spijbelaars. Spellen en lezen werd door vele dorpelingen belangrijker geacht dan cijferen, voor dit laatste moest trouwens soms extra schoolgeld aan de meester betaald worden. Vaderlandse geschiedenis werd in de loop van de zeventiende eeuw ingevoerd, in de tweede helft van de achttiende eeuw kwamen aardrijkskunde en staatsinrichting erbij.

Scholenbouw

Dorpsscholen bestonden meestal uit één vertrek dat vaak deel uitmaakte van de schoolmeesterswoning. Schrijven werd aan tafels gedaan, voor andere vakken zat men op eenvoudige bankjes. De meester zat gewoonlijk op een hoge armstoel met lessenaar, die op een platform stond.

De leerlingen kwamen om de beurt bij hem om te worden overhoord. De orde werd gehandhaafd door middel van de plak, een houten plankje, en de roede, een bos wilgentakken. De meester mocht de kinderen echter niet ,,tot bloedens toe slaan, niet op het hoofd slaan of hun benen breken". Blijkbaar ging het er niet altijd even zachtzinnig aan toe.

Gewone scholen waren bestemd voor alle kinderen: arm of rijk, protestants of rooms-katholiek. Bijscholen echter waren scholen die gehouden werden op initiatief en risico van de schoolhouder. Ze waren vaak bestemd voor kinderen die op gewone scholen niet aan hun trekken kwamen, zoals zeer jonge, katholieke of welgestelde kinderen.

Soms waren het wat later bewaarscholen en nog later kleuterscholen zouden worden genoemd, soms leken ze meer op wat men nu buitenschoolse opvang zou noemen. Ook waren er breischolen, waar een schoolhoudster een groepje meisjes naai- en breilessen gaf en hun dan tevens het abc leerde.

De bijscholen werden door de gewone schoolhouders als concurrentie gezien. Soms werd door hen aan de autoriteiten gevraagd een dergelijke school te (doen) sluiten.

Nieuwe wetgeving

Toch moeten we niet al te somber zijn over hetgeen op de dorpsscholen geleerd werd. Er waren ook goede schoolmeesters die oprecht probeerden de kinderen zoveel mogelijk te leren. Een betere onderwijswetgeving en betere salariëring waren echter noodzakelijk om de nodige verbeteringen landelijk te kunnen doorvoeren.

In de achttiende eeuw werden geleerde genootschappen opgericht die zich bezig hielden met het onderwijs. Langzamerhand kwam er ook meer aandacht voor de pedagogische en didactische kant. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen heeft hiertoe zeker ook bijgedragen. Met de omwenteling van 1795 ontstond de mogelijkheid het onderwijs op nieuwe leest te schoeien en voor alle kinderen toegankelijk te maken. Er kwamen mensen aan het bewind die de ideeën waarover ze jarenlang hadden gedebatteerd, nu gingen uitvoeren. Ze werden vastgelegd in de wetten van 1801, 1803 en 1806. De provincie Utrecht was in 1796 al op de ontwikkelingen vooruit gelopen en was begonnen met een gewestelijke regeling. Als gevolg van een nieuwe grondwet, waarin scheiding van kerk en staat werd ingevoerd, verloor de school haar zendingsfunctie. Zij mocht geen instrument meer zijn van één bepaalde kerk, hoewel de verhalen uit de Bijbel en het bidden voor en na schooltijd gehandhaafd bleven.

Het klassikaal onderwijs werd ingevoerd, de leerstof per klas vastgelegd. De invoering van het klassikaal onderwijs had uiteraard invloed op de scholenbouw. Iedere klas moest een eigen lokaal hebben, hoewel in kleine scholen klassen noodgedwongen wel gecombineerd moesten worden. Ook werden voorschriften gegeven omtrent verlichting en hygiëne.

Een kijkje in een school voor jongens en meisjes (circa 1800). De leerlingen zitten tegenover elkaar in de banken. De meester is behulpzaam bij het versnijden van een ganzeveren pen. Bovenop een tafel staat een leerling met een bord om zijn hals, waarop te lezen staat: 'kwaatdoener'.

De Agent van Nationale Opvoeding (te vergelijken met onze minister van onderwijs) stelde schoolopzieners aan: mannen van stand, zoals hoogleraren en predikanten. In de nieuwe onderwijswetten werd het onderwijs definitief op landsniveau getild. Meer dan een bescheiden onderwijsprogramma en een karige financiering waren in verband met de schaarse geldmiddelen niet mogelijk. Maar het begin was er. In 1814, na de onafhankelijkheid, werd in de nieuwe grondwet vastgelegd dat het onderwijs „een aanhoudend voorwerp van de zorg der Regeering" werd. De Soevereine Vorst bepaalde dat de wet van 1806 de grondslag zou vormen van het Nederlandse onderwijs.

De schoolstrijd

In de loop van de negentiende eeuw ontstond verzet tegen de openbare scholen. Vele ouders wilden protestants c.q. rooms-katholiek of joods onderwijs voor hun kinderen. Bekende voorvechters van protestantsen huize waren Groen van Prinsterer, Heldring en Elout van Soeterwoude.

Later speelden de Savornin Lohman en Abraham Kuiper een grote rol. Van rooms-katholieke zijde was het vooral Schaepman die pleitte voor gelijkstelling van bijzonder en openbaar onderwijs. In de namen van scholen vinden we deze voorlieden vaak nog terug. De liberale staatsman Thorbecke verzette zich vooral tegen te grote invloed van de staat op het onderwijs. In 1900 werd de leerplicht ingevoerd: alle kinderen moesten naar school. Tot dan toe waren vele kinderen verstoken van onderwijs omdat ze moesten werken in fabrieken, mijnen en ambachten. De kinderarbeid werd dus door deze wet krachtig bestreden.

In 1905 zette het ministerie-Kuyper een flinke stap in de richting van gelijkstelling van christelijke en openbare scholen. De salarissen van alle onderwijzers zouden voortaan voor rekening van het rijk komen. In 1910 kreeg het uitgebreid lager onderwijs (ULO) een wettelijke status en in 1912 kregen de bijzondere scholen een hogere bijdrage in de kosten van de lokalen. Zo zien we langzamerhand een algehele gelijkstelling tussen het openbaar en het bijzonder onderwijs ontstaan, waarin ook de bijzondere algemene scholen deelden, bijvoorbeeld de Montessori-scholen.

Het hoger en middelbaar onderwijs werden eveneens wettelijk geregeld, evenals het beroepsonderwijs. In 1923 kwam er een rege-

ling voor het buitengewoon onderwijs, dat wil zeggen er kwamen aparte scholen voor doofstomme, blinde, zwakzinnige en slechthorende kinderen. Ook ontstonden er speciale scholen voor kinderen van schippers en woonwagenbewoners. Vaak waren aan deze scholen internaten verbonden.
In deze tijd werden ook allerlei lesmethoden vernieuwd, de stof werd aangepast aan de leeftijd van de kinderen. Het leesplankje met aap, noot, mies zal velen nog bekend voorkomen. En de boekjes over Wim en Jet, Ot en Sien zullen bij vele lezers nog herinneringen oproepen, evenals de schoolplaten over de natuur, het dorpsleven, de geschiedenis enzovoorts.
Toch bleven nog lang - vooral in de grote steden - zogenaamde standenscholen bestaan. In Rotterdam kende men tot aan de Tweede Wereldoorlog een zogenaamde havelozen (=armen)school, maar ook 'opleidingsscholen' waar het onderwijs zich richtte op toelating tot HBS en Gymnasium, onder meer door extra lessen in vreemde talen.
Gedurende de crisisjaren vóór de Tweede Wereldoorlog werd op veel scholen voeding verstrekt. Na de oorlog bleef melkverstrekking nog lang bestaan.
De oorlog had uiteraard een funeste invloed op het onderwijs: verwoeste scholen, evacuatie van gezinnen enz. Joodse scholen werden gesloten, de leerlingen en onderwijzers naar Duitse kampen gevoerd. Zoals tijdens de Franse overheersing Frans verplicht werd gesteld, werd tijdens de Duitse bezetting Duits op de scholen een verplicht vak.

Meester Gijsbertus Johannes Westendorp (1844-1915) was lange tijd verbonden aan de openbare school te Loenen

Veranderingen

We zien voortdurende veranderingen in het onderwijs, tot op de dag van vandaag. De Mammoetwet van minister Cals (eind jaren zestig) beoogde een betere doorstroming naar hogere vormen van onderwijs. De vanouds bekende ambacht- en huishoudscholen werden omgevormd tot voorbereidend beroepsonderwijs en nieuwe schooltypen werden ingevoerd. Het kleuteronderwijs is thans geïntegreerd in het basisonderwijs, de ontwikkeling naar de school als 'studiehuis' beoogt de zelfstandigheid van leerlingen te bevorderen.

A. Schras

LITERATUUR

- Berkum, Aug. van e.a., Liudger 742-809. De confrontatie tussen heidendom en christendom in de lage landen. Muiderberg, 1984
- Boekholt, P.Th,M., Onderwijsgeschiedenis, Cahiers voor Lokale en Regionale Geschiedenis, 1991
- Booy, E.P. de, Weldaet der Scholen, het plattelandsonderwijs in de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19e eeuw. Stichtse Historische Reeks. Utrecht 1977
- Meysen, J.H., Lager onderwijs in de spiegel der geschiedenis 1801-1976. 's-Gravenhage 1976
- Thorbecke, J.R., Over het Bestuur van het onderwijs in betrekking tot eene aanstaande Wetgeving (herdruk). Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, Zoetermeer 1979